

Gondolatok az Irgalom értelmezéséhez

A korábbi Németh László-regények, a *Gyász*, az *Iszony* hármas (társadalmi, pszichológiai, mitológiai) rétegeztségéhez az *Irgalom* esetében mintha egy negyedik jelentésszint is kapcsolódna. Politikai, ideológiai, erkölcsi-életformabeli jelképek útján valósul meg az előző három réteg gondolati, életreceptszerű, életbölcseleti megfelelője. Emiatt tarthatták többen is tételszerűnek, s összefüggésben van ez a regényforma bizonyos változásával, tágulásával is. Ha ugyanis nem tulajdonítunk kellő fontosságot ennek a negyedik jelentésszintnek, akkor az *Irgalom* valóban lazának, túlírtnak, sőt szétesőnek tekinthető. Holott nem elsősorban az alkotóerő hanyatlásának, a formaöszön elbizonytalanodásának a dokumentuma az *Irgalom*, hanem a végrendelkező író „utolsó kísérlet”-e, melyhez az előzőeknél szélesebb, gazdagabb viszonyítási rendszerű struktúrára volt szüksége. Amit az *Irgalommal* akart elmondani, az csak az apró részmegefigyelések és a nagyszabású gondolati jelképek szembeállításával volt megfogalmazható. A regény eddigi magyarázatainak, értelmezéseinek kiegészítése ily módon azt hivatott bizonyítani, hogy a fokozott eszmei megterhelés szükségyszerűen vezetett el a tudatregényforma módosulásához.

*

Németh László, aki a társadalmi helyzet, a családi kapcsolatok, az egyéni sorsok valószerű és részletező rajzából merítette „epikai hitel”-ét (*Regényírás közben*), ezúttal tudatosan arra törekszik, hogy a külvilág apró tényei, a lélek alig érzékelhető, finom rezdülései egyetlen nagy alapélményt, az egyetemes emberi szenvedés élményét erősítsék fel. Bölcskeyné tehetetlen vergődése és Kertész tanár úr bágyadt esetlensége, Mária és Mata, Jolánka és Halmi kínjai, s a többieké, szinte kivétel nélkül, az emberiség „sánta”-ságát húzzák alá. A különböző eredetű, társadalmi, lélektani, biológiai okú nyomorúságok mind az átélő tudat szintjén, Ágnes belső terében vannak adva. Itt nyerik el értelmüket is: egy új életszémlelet, az „adás”, a közösségiség morálját teremtve meg. Ágnes kegyetlenül pontos, elemző emberlátása elengedhetetlenül szükséges a megoldás értékéhez. A bűnhődést önmagukban hordozó „bűn”-ök felismerése, könyörtelen láttelele (anyja, Mária és mások megítélésében) a szánalom, együttérzés és segítőkészség feltétele. Ágnes csak ezen az úton válhat a „megértés hordozója”-vá (Béládi Miklós). A terjengősségnék látszó részletezés, több oldalú indoklás biztosítja, hogy a gondolati általánosítás, jelképeség ne legyen elvont és didaktikus.

Apa és leánya közös tulajdonságaira utal maga a Kertész név, az ápoló, gondozó, nevelő tanári és orvosi hivatás összekapcsolásával. A főhősönő tisztaságot jelentő keresztneve is a regény alapgondolatát tudatosítja. A jelképiesítés eszközei a nagybetűs fogalmak: Ágnes úgy gondol apja megjövételére, mint az Eszme betoppánására, Lackovics úgy üli meg a Kertész család életét, mint „arcot, testet veszített Végzet”. Többször is előfordul bizonyos színhelyek, jelenetek átvitt értelemmel való feltöltése. Ilyen a szenvedésélményt koncentrált formában kifejező elfekvő szerepeltetése, ilyen a falujába érkező Kertészt fogadó kalaplevegő tisztelt, mely mintha szélesebben az egész magyarság világháborús szenvedéseinek szólna. De maga a közvetlen cselekmény, egy család válságos hónapjainak eseményei is érezhetően arra szolgálnak, hogy az író az ember nagy küldetéséről, léhaság és üresség, önzés és kegyetlenség elleni küzdelméről beszéljen. A főszereplők pedig (s erre ilyen mértékben nem találunk példát Németh László regényeiben) eszmei, politikai, erkölcsi törekvések, lehetőségek megjelenítői.

A jelképeségnek ez az utóbbi válfaja az, melynek révén a hivatásától búcsúzó író, megindultan és felelősséggel, a segítő beleszólás jogán, a szocializmus ügye mellett tesz hitet. Az *Irgalom* jelentékeny ihletői ugyanis az 50-es évek politikai fordulatai. Németh László a 60-as évek elején a visszafordíthatatlan folyamatoknak, a szocializmus meghonosodásának tényét feladatvállaló buzgalommal veszi tudomásul, részt kér az új világ emberi-erkölcsi arculatának kialakításából. Ezért válik szükségessé számára, hogy Halmiból, Kertészből, részben Vetésiből is, s elsősorban Ágnesből erkölcsi, világnézeti szimbólumot formáljon.

*

Az új eszméket, a szocializmust Halmi képviseli a regény világában. Ágnes számára a 20-as évek Magyarországa Vetési-féle értéktelen, önző, frázisos egyéneket sorakoztat fel, csak Halmiban láthat az apjához fogható eszményteljességet. Az emlékeiben élő Kertész a múlt embere, a szokásaiban, vágyaiban, eszményeiben a felszínhez tapadó Vetési a jelené, Halmi a remélt jövőé. A 20-as évek silány jelenének ellenében tehát a múlt bizonyos értékei és a jövő lehetőségei kapcsolódnak össze Ágnes értéktudatában. (Vetési életrajza végig elfogadhatatlan az ő számára.) A kezdeti ideáltól, apjától némileg eltávolodik, s a mű végén Halmihoz csatlakozik. Ennek a csatlakozásnak azonban az az alapja, ami Kertészben és Halmiban rokon. Életkor, társadalmi helyzet, elvek dolgában látszólag távol esnek egymástól, Németh László mégis mintha éppen az ő közeledésüket szánná regénye egyik fontos üzenetének. Többször is saját nézeteit adja Kertész szájába, s így annak rokonszenve Halmi és annak eszméi iránt egyszersmind arra kíván rámutatni, ami őt kezdettől a szocializmushoz kapcsolta. Mintha azt akarná mondani eszmehordozó alakjainak egymáshoz fűződő viszonyával, hogy a Halmi Ferik ne lássanak ellenséget, de még ellenfelet sem a Kertészekben (megférnek ők Ágnes szívében ketten is, sőt feltételezik egymást). Kertésznek, a morális kiindulású értelmiségi gondolkodás közvetítőjének pedig bíznia kell a Halmik által teremtetendő jövőben.

Ágnes megváltóként várja vissza a környezetében legkülönbnek tekintett embert, apját, akinek erkölcsi komolyságát, szelidségét, jóakarátát követendő példának tartja. Kertész eszményei részben a múlt századhoz kötődnek: a népet felemelni kívánó, nemzetnevelői pátoasz, Deák Ferenc-i bölcsesség, tisztesség, munkaszeretet stb. Mindennek még Ágnes szemében is van valami idejétmúlt jellege, a szerzői előadás időnként humorosba átsapó hangneme pedig egyenesen donquijotizmusnak láttatja. A gyöngéd áhítat, mely (már csak az önéletrajzi modell miatt is) körüllegi Kertész alakját, mit sem változtat azon, hogy hazaérkezése után az apa egyre kevésbé tudja valóra váltani azt, amit lánya tőle remélt. Szerepe úgy módosul, hogy Halmi előtérbe kerüléséhez járul hozzá.

Németh László szerint nincs áthidalhatatlan ellentét az értelmiségnek a korabeli hivatalosságtól eszmeileg viszonylag független, erkölcsi szempontú, népért élő és dolgozó, puritán képviselője és a szocializmus eszményei között. A gondolati általánosítást ezúttal is társadalmi és karakterológiai részletezés támasztja alá. Feri kezdetben csak Kertész oroszországi beszámolóinak elfogulatlanágát dicséri, később megéri, hogy a szerzősen, érdekviszonyokon alapuló társadalmat mindketten ellenszenvvel nézik. Kertész nem teszi magáévá az osztályharcos felfogást, de keresi a szocializmus morális elfogadásának lehetőségeit. Nem a polgár előítéleteivel nézi a szovjet rendszert, hanem pedagógiai szenvedélyéből következő, a „kísérletező ország”-ot megillető bizalommal. Ennek a megértésnek a feltételei eleve adottak, hiszen Kertész (mint Némethet is) semmi nem köti az úri osztályhoz és az ellenforradalmi Magyarországhoz, elhivatottsága és származása a parasztság, a dolgozók közé vonzza a honvágy erejével. A Kertészben a Szovjetunió iránt ébredező rokonszenv, még ha aggodalmak kísérik is, Ágnest is bizakodóbbá teszi Feri eszményei iránt.

A regénynek ez a mozzanata, Kertész és Halmi kapcsolata magyarázza Ágnes és Feri közelségének történetét. Kertész és Halmi elveinek összeházasíthatósága új

perspektívákat derengtet fel. Reményt ad arra, hogy Halmi felfogása kiegészül az „irgalom-tan”-nal, amit Kertész (és Ágnes) kínál számára, de arra is, hogy a Kertész képviselte erények beépüljenek a tervezett jövőbe. A néppel, a közösséggel szolidáris felelősségérzet, szívós tudásvágy a Halmi Ferikben kelthet rokonszenvet. Ágnes érzi, hogy Vetési teljesen érzéketlen volna az apja értékei iránt, s hogy Kertész és Feri valamilyen módon összetartoznak.

*

Ágnes az erkölcsi tisztaság és megközelíthetlenség szimbólumaként, kezdetben elzárkózik a szennyesnek és értéktelennek vélt világtól. Függetlenségét védendő elszigeteli magát környezetétől az apa ideáljának makacs megőrzésével, a tanulással, mely védő tok volt számára, „amelyből tagadhatta a világot”, túlzott érzékenységgel, már-már önmaga szemében is „természetellenesen” magas erkölcsi mércéjével, azzal a vegyülésre képtelen tökéletességgel, mely Frida néniből is vénlányt csinált. Mind ezt biológiai oldalról motiválja a „már kényelmetlen szüzesség”. Magányosságán. apja hazaérkezése sem sokat változtat. Szinte észrevétlenül mégis megindul az oldódásnak az a folyamata, melynek során „magát kell megváltania, hogy másokat is képes legyen megmenteni” (Illés Jenő). Ennek a lassú fejlődésnek előbb csak tanúja, majd cselekvő részese Halmi. Az ő szeméi és távoli tervei hosszabbítják meg és teljesítik ki Ágnes morális útkeresését.

Ágnes kezdetben ridegnek és korlátoznak látja Feri elveit, sőt néha ironikusan veszi át osztályszempontú kategóriáit. Nyugtalanná teszi, hogy az, ami Ferit mozgatja: a gondosan táplált sérelem és a „csalhatatlan teória rossz keveréket ad: gőgöt, megvetést”. Ágnes szerint nem a harc a lényeg, hiszen az emberek valódi érdekei összeférnek egymással, hanem a tökéletesebb élet elérése. Úgy érzi, egészségesebbé és harmonikusabbá válna Feri szándéka, ha nem gyűlölet, hanem szeretet és jobbitó ösztön vezetné. Viszont a kezdetektől jelen vannak olyan momentumok is, amelyek valami szövegszférelt hoznak létre közöttük. Ilyen a gyermekkor emléke, Tükrös, az apja szülőföldje. (Feri ösztöne hamar ki is tapintja, hogy Ágnest az apja felől közelítheti meg.) Ágnes a cselekmény előrehaladása során Feriben az életnek éppolyan kifosztottját látja, amilyenné apja vált anyja mellett. Az összevetés megdöbbenti: ha szívtelenül bánná Ferivel, anyja erkölcsi szintjére süllyedne. A család megváltozott körülményei, Frida néni és Kertész élete a Horváth utcai házban, az „új kivonulás” egyfajta társadalmon kívüli helyzetet eredményez. Az „úri” életformával való teljes szakítás, a tiszta, szegény, egymást szolgáló életek olyan közösséget jelentenek, melybe Feri zavartalanul tud beilleszkedni.

Az Ágnes képviselte erkölcsi abszolutizmus és a Feri által megszemélyesített társadalomátalakító szándék közeledését a bemutatott sorsok mindegyike elősegíti. Ágnes ugyan magánéleti, erkölcsi konfliktusok formájában éli át a fennálló viszonyok tarthatatlanságát, de mintha a felgyülemelő keserűség valami átfogóbb, gyökeresebb orvoslás igényét is kifejlesztenék benne. Értéktudatában végbemegy a szereplők végleges átcsoportosítása. Eszerint nincsenek úri és szegény származásúak, hagyományos értelmiségiek és szocialisták, csak értékes emberek az egyik oldalon, akik az elveikért áldozatokat hoznak, akik a hivatásukat komolyan veszik, akik nem tudják tétlenül nézni a mások szenvedését, életüket az „adás”-ra teszik fel, s ily módon a jövő munkásai lehetnek; s velük szemben a felszínesek, az élvezni vágyók, a paraziták. Így kerül egy táborba Kertész és Halmi, s a másikba Vetési és Lackovics. Ez az átrendeződés teszi egyértelművé, hogy a befejezés nem tantételszerű „toldalak”: az apai ideáltól egyenes út vezet Halmi elfogadásához.

Ágnes azt is megérzi, hogy Feri forradalmi gondolatai, bánáságától megnyomortított lelkének kissé merev szocializmusa számára a megtisztulást éppen az ő szerelme jelentheti. Ez volna neki az a nem remélt s ki nem követelhető ajándék, ami belőle is felfakasztaná a számítható elvszerűség helyett a bőség boldogító adakozását. A regény megoldása az emberi szolidaritás értékeket megsokszorozó erejét példázza. Feri a hirtelen rászakadt boldogságban megszabadul kisebbségi érzésétől, képessé

válík a világ spontán, felszabadult birtokba vételére: „Halmi, akit a rásulykolt kéreg a természet ellen is megkeményített, meghatottságában és szomorúságában fellágyulva, mintha először eszmélt volna rá a világ szépségére.” Ágnes meg azt érti meg, hogy Ferinek róla kialakított idealizált képére nem szabad méltatlannak bizonyulnia. A regény ezzel a kiegyenlítéssel zárul: a tartózkodó, önnön tisztaságát védelmező erkölcsi idealizmus magához öleli „az egész elfekvőt, a nagy emberiség”-et, feloldódik a cselekvő szeretetben, a jövőt szolgáló szolidaritásban, a Feri képviselte doktriner osztályharcosság is megszabadul csonkaságától, kiegészül az „irgalom-tan”-nal, a szeretet, az ingyen és önként adás nagylelkűségével.

Az *Irgalom* testamentum érvényű záróképe Németh László üzenete a jelennek és a jövőnek. A szocializmus további humanizálása nem egyszer utopikusnak mondott erkölcsi igényességét kívánja normává avatni. Az író hite szerint a „jóra szövetkezők”, a „minőség” forradalma nem a szocializmus ellenében, hanem éppen annak keretei között bontakozhat ki. A 20-as években játszódó regény így az 50-es, 60-as évek tapasztalatát rögzíti: a megváltozott társadalmi és tulajdonviszonyokra olyan új életszemléletnek, értékhierarchiának kell épülnie, mely a szerzés, önzés, érvényesülési vágy helyett az áldozatvállalás, a közösségiség, a tiszta emberség, a másokért élés szintjére emelkedik.

*

Az *Irgalom* címe bizonyos félreértésekre, a regény eszmeiségének eltorzítására adhat alkalmat. Papoló irgalmaskodást, öncsonkító, s így értékeladó mártírkodást olvashattak ki belőle. Holott nem valamiféle egyetemes szánalmat propagál benne az író, a szenvedéseken való passzív sajnálkozást, s még kevésbé valami életidegen aszkézist. Németh László *Levél egy negyedéveshez* című írásában lányának címzetten, de a mának és a holnapnak szólóan fogalmazza meg az *Irgalom* mondandóját: „Az emberek boldogtalansága, lelki sivárosodása, idő előtti hervadása civilizációinkban már nem annyira a nyomor, inkább a kitenyészett vágyak és igények, a mindenáron kapniakaras következménye. A csak adó életeknek pedig szép csodájuk, hogy végül mégiscsak kapnak, váratlan helyen, de annál meglepőbbben, mint Ágnes apja a lánya nagy szeretetét. Ahogy az az ember is, akit te filozófiám ellenpéldájául szoktál felhozni, ha nagy kivárással, ha poklokot is, tulajdonképpen mindent megkapott, amit ezen a történeti helyen, olyan szerény képességekkel s elég nehéz természettel is megkapható volt.” Németh László tehát nem az önfeladó aszkézis, hanem a boldog, értelmes élet receptjét ajánlja, reméli Kertész Ágnes történetében.

A regény elején Ágnes keserű igazságként könyveli el, hogy nem érdemes másokra tekintettel lenni: „szüret a komiszoknak, a haszontalanoknak!” Hazatérő apja sorsának alakulása is ezt a tapasztalatát erősíti fel. Csak amikor éppen apján, s aztán másokon segítve megérzi az adás örömét, kezdi megtalálni élete értelmét és boldogságát. Vetési életvitelével állítja szembe a maga meglett igazságát: mások szenvedése árán nem szerezhetünk magunknak tiszta örömet. Egyre biztosabb benne, hogy nem kell lemondania az életről azért, mert hű akar maradni eszményeihez. A megoldás pedig nem mártíromságot, hanem a rátalálás örömét és bizonyosságát jelenti a számára. Németh László már az *Égető Eszterrel* arra tett kísérletet, hogy a tragikum ellentétét írja meg: a végzetten vett győzelmet, a „harmóniában lezárt életet”. Ennyiben, Németh László felosztása szerint, legenda az *Irgalom* is, legenda, „hogy győztem, vagy mondjuk: győzni lehet, íme a győzelem ormai, a szentség harmóniája”.

Az *Irgalom* erről a győzelemről szól. Ágnes nem irgalmasságot gyakorol, nem a saját boldogsága árán kíván adni, hanem éppen ez az adás teszi gazdaggá. A számára kínáló lehetőségek közül azt választja, ami neki is a legtöbbet jelentheti. Ebből a szempontból ellen-Don Quijoté-t írt Németh László. Cervantes hőse éppúgy, mint Dosztojevszkij Miskin hercege azt bizonyította, hogy a jóság, a nemes önfeláldozás kibékíthetetlen ellentétbe kerül a valósággal, hogy a szemeit a legkülönb eszményekre függesztő ember orra bukik, neveltségessé válík, vereséget szenved, szükségképpen szerencsétlen, boldogtalan. Németh László a reményt szólaltatja meg, hogy

a világ és a magasabb erkölcsi normák összhangba hozhatók, hogy nemcsak lehetséges, de érdemes is vállalni „a vak vágyaktól, hiú versengéstől gyötört, természete szerint elfekvő világban” az adás morálját, hogy az ember, „ha megvan benne a források bősége, értelmet nem is találhat szebbet, mint önteni, folytatni magát, tisztulásra és enyhültre”. A regény jelképi-gondolati jelentésrétege az író közvetlen jelenlétét teszi lehetővé, s ennek meg is van a maga külön funkciója. A nyújtott életrecept naivságán, követhetetlenségén fejüket csóválóknak, hitetlenkedőknek felmutatja a maga „csak adó” életének boldogító, győztes teljességét.

KOCSIS RÓZSA

„Szerettem az igazságot...”

NÉMETH LÁSZLÓ TÖRTÉNELMI DRÁMÁI

Németh László új fejezetet nyitott a XX. századi magyar dráma történetében is. Mivel célja „prófétai és nevelői” volt, egyben a színpadot is közösségi problémák fórumává kívánta emelni. Mindig azt tanította, hogyha magyar író igazi író akar lenni, be kell ülnie a „néptanító katedrájába”. Ahogy a magyar irodalom sosem volt önmagáért való, a színház sem lehet szórakozás csupán, hanem a népi-nemzeti lét ügyét szolgálva töltheti be művészi hivatását.

Németh már indulásakor az európai művészet bölcsőjére, a görög kultúra kincsesházára hívta fel kortársai figyelmét. Eszményképe az Euripidesz előtti színjáték, amely — mint a műfaj fénykoraiban — nem egy vékony réteg, hanem az egész közösség eszmei és kulturális életét szolgálta. A némethi életfilozófiában ugyanis az ember lehetőségei nemcsak a saját lehetőségei, hanem a társadalomé, a természetéé is egyben. S az egyéni életben az juthat a legmagasabbra, aki „a legtöbbet öleli föl a közösségből és kozmoszából”.

A magyar dráma érdekében a műfaj klasszikus és modern alapjaihoz tért vissza. A görögök, így Szophoklész művészetében a végzetten küzdő emberi lélek nagyságát csodálta. Ibsen és az orosz dramaturgok pedig a modern ember jellem-drámája és lelkiismereti vívódása felé fordították a figyelmét. Pályája elején úgy vélte, hogy a korabeli nyugati színpadokon hódító új irányok nálunk is teret nyerhetnek. Hamar ráébredt azonban, hogy nálunk nemcsak a színházi élet feltételei mások mint Nyugaton; de mások a magyar valóság által követelt művészi feladatok is. Az esszéíró és a színikritikus éles szemével azonban nemcsak a különbséget, hanem azt az új igényt is látta, amely más-más történelmi helyzetben mégis egyformán ott munkált egész Európa XX. századi kultúrájában.

Németh tudta, hogy mondanivalója csak a magyar dráma legjobb hagyományaira épülve válhat meggyőző erejűvé, és így juthat el profétai-nevelői céljainak megfelelően a közönséghez is. Előtte állt a múlt század történelmi-nemzeti tragédiája és a századelőn feltűnt társadalomkritikai realista-naturalista dráma. Ezeket a honi talajból fakadt irányokat azonban az intellektuális kérdésekkel vívódó modern gondolati dráma felé hajlított. Mindig is azt az író tartotta nagy alkotónak, „akiben az európai korszellem és ízlés kereszteződött a magyar népiséggel”. Hangsúlyozta viszont, hogy nekünk az európai kultúrát „nem meghonosítani, másolni, továbbadni kell, hanem a népek nagy társalgásába — alkotó módon — közbeszólni”.